

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТОПОНІМІВ У СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ЗМІЦНЕННІ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Досліджується політична топоніміка як ресурс формування політичних цінностей. Відзначено, що декомунізація топонімів є послідовним кроком до консолідації суспільства та зміцнення гуманітарної безпеки держави. Однак відмова від тоталітарних символів, особливо у назвах населених пунктів України, мала б досить скромні результати, якби не прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Підкреслено особливо важливу роль Українського інституту національної пам'яті в підготовці та реалізації масової відмови від комуністичних топонімів. Виявлено прояви недостатності розуміння консолідаційного потенціалу політичної топоніміки.

Ключові слова: політична топоніміка, декомунізація, гуманітарна безпека, консолідація, політична символіка.

Pakholok Vasyl. Decommunization of toponyms in the strategy of formation of political values and strengthening of humanitarian security of Ukraine

Political toponymy as a resource for the formation of political values is studied. It is noted that the decommunization of toponyms is a consistent step towards the consolidation of society and strengthening the humanitarian security of the state. However, the rejection of totalitarian symbols, especially in the names of settlements of Ukraine, would have had rather modest results if not the adoption of the Law of Ukraine «On condemnation of communist and national-socialist (nazi) totalitarian regimes in Ukraine and prohibition of propaganda of their symbols». The especially important role of the Ukrainian Institute of National Memory in the preparation and implementation of the mass rejection of communist toponyms is emphasized. Manifestations of insufficient understanding of the consolidation potential of political toponymy have been revealed.

Key words: political toponymy, decommunization, humanitarian security, consolidation, political symbols.

Розбудова та зміцнення державності є безперервним творчим процесом, у структурі котрого традиційно виокремлюють: утвердження міжнародного статусу, еволюцію конституційних засад, зміцнення економічного становища, гуманітарний прогрес суспільства. В контексті окресленого предмета наукової розвідки саме гуманітарний прогрес, зокрема його політико-ціннісна складова, становить особливий дослідницький інтерес.

Політичні цінності є мотиваційним фактором політичної участі й політичної діяльності суб'єкта політики, виступають світоглядним стрижнем суспільства. Одним із засобів їхнього формування є політична символіка, у тому числі політична топоніміка.

Характер та динаміка змін топонімів є виразником ціннісних трансформацій соціуму і може містити як потенціал розвитку, так і становити загрозу національній безпеці.

Метою статті є з'ясування особливостей перебігу декомунізаційних процесів у політичній топоніміці та їхні можливі впливи на ціннісні орієнтації українського суспільства. Завданням є визначення поширеності комуністичного символізму в топоніміці України, встановлення політичної обумовленості у зміні топонімів, обґрунтування потреби відмови від тоталітарної символіки в топоніміці.

Попри значний суспільний резонанс відмова від тоталітарної символіки є недостатньо розробленою в науковій площині. Найбільше уваги дослідників приділяється співвідношенню нових назв з історичними [1], при цьому світоглядно-політична та безпекова складові проблеми залишаються маловивченими. Дослідження базується на даних із офіційних сайтів [2;3], аналізі законодавчої бази України [4], повідомленнях у ЗМІ. В роботі використано описовий метод, що дав можливість виявити ступінь поширення політизованих топонімів; історичний – для дослідження періодичної змінності політичної топоніміки; компаративний – співставлення регіональних особливостей відмови від комуністичного символізму в географічних назвах; статистичний метод уможливив аналіз та оцінку кількісних показників у матеріалах дослідження.

В політичному дискурсі використання топонімів традиційно виконує функцію ідеологічно навантажених знаків [5].

Поняття «топоніміка» в перекладі з грецької мови дослівно означає «ім'я місцевості». Політичною ж слід вважати топоніміку, в якій «ім'я» має політичне навантаження. Найчастіше «ім'я» уособлює видатну особу, місце, подію або політичну ідею. Найбільш політизованими є топоніми, пов'язані з адресами проживання: назви областей, районів, населених пунктів, вулиць, майданів.

Аналіз суспільно-політичного дискурсу показує, що топоніми в понятійно-лексичному полі засобів масової інформації перебувають серед домінуючих лексичних одиниць, котрі виконують роль ключа для цілої групи пов'язаних із ними понять та ідей [6]. Ознаками їхнього домінування є: 1) висока частота згадуваності; 2) словотворчий потенціал; 3) мовна рефлексія; 4) текстогенність (здатність породжувати навколо себе велику кількість текстів) [7].

Проблеми, пов'язані із політичною топонімікою, часто набувають рис інформації з високою швидкістю поширення, котра не має корисного змісту, але зацікавлює людей, через що набуває миттєвої популярності. Американський дослідник Дуглас Рашкофф називає подібні конструкти медіавірусами, котрі здатні впливати на наше сприйняття реальності [8].

Використання політичної топоніміки дозволяє заощадити ресурси та час у формуванні визначених політичних цінностей. Частота згадуваності топонімів позначається на інтеграційних властивостях символу. Крім того, має тривалий ефект, оскільки топоніми не піддаються частим змінам.

Досить поширена практика застосування політичної топоніміки як засобу «дипломатичного тиску». Вулицям, площам або скверам даються назви, котрі символізують певні політично «незручні» проблеми інших держав. Аби не залишитися непоміченими, найчастіше такі топоніми з'являються поруч із дипломатичними представництвами держав, що стали об'єктом політичного інтересу. Така практика має місце і в Україні.

У листопаді 2018 року Київська міська рада прийняла Рішення про присвоєння скверу поруч із посольством Російської Федерації в Україні імені вбитого опозиційного російського політика Бориса Немцова.

Київ не був першим і єдиним, де використано ім'я Б. Немцова як спосіб нагадування Росії про її проблеми із станом демократії

та правами людини. В третю річницю вбивства Бориса Немцова площа навпроти головного входу до посольства Російської Федерації у США була названа його іменем [3]. У тому ж році відкриття скверу імені Бориса Немцова відбулося біля посольства Російської Федерації у Вільнюсі [9]. До п'ятої річниці смерті опозиційного політика, 27 лютого 2020 року, площа його імені з'явилася і поруч із посольством Росії у Празі [10].

Зазвичай масові зміни в політичній топоніміці відбуваються за умов перегляду політичних цінностей та зміни політичного курсу держави.

Конституція України передбачає, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості. Очевидно, що поняття «історична свідомість» тут слід розуміти як візію майбуття нації на основі її досвіду. З даної позиції можна стверджувати, що держава зобов'язана постійно та системно коригувати історичну свідомість нації відповідно до стратегії державницького поступу.

У даному контексті в Україні законодавчо заборонені є комунізм та націонал-соціалізм (нацизм). Прийняття у 2015 році Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (коротка назва «Про декомунізацію»), власне, й стало тим першим вітчизняним досвідом щодо певних ідеологічних обмежень. В обґрунтованні зазначеного Закону з-поміж іншого зазначено, що він приймається з метою усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України.

Закон, забороняючи пропаганду тоталітарної символіки, у статті 1 подає перелік того, що слід вважати такою. До нього включені топоніми областей, районів, населених пунктів та їхня внутрішня топоніміка, підприємств, установ, організацій, в яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з

діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури).

Закон передбачив чіткий механізм та визначив крайні терміни процедури перейменування комуністично заангажованих назв. Першим етапом у зміні назв населених пунктів було проведення органами місцевого самоврядування громадських слухань та подача на розгляд парламенту власних пропозицій щодо нових назв. Згідно із статтею 85 Конституції України саме до повноважень Верховної Ради України належить найменування і перейменування населених пунктів і районів. У випадку неподання до Верховної Ради України пропозицій щодо нових назв протягом встановленого терміну рішення про перейменування приймається з урахуванням пропозицій Українського інституту національної пам'яті.

Перейменування об'єктів топоніміки всередині населених пунктів (вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів та інших об'єктів) здійснюється органами місцевого самоврядування. У разі нездійснення такого перейменування у визначений термін воно відбувається через розпорядження голови відповідної обласної державної адміністрації. Таке розпорядження приймається з урахуванням пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті [4].

Визначення чітких процедур та жорстких термінів перейменування топонімів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, гарантували реалізацію відповідних положень. Без чіткої регламентації процедури процес перейменування затягнувся б на роки, а в окремих населених пунктах та регіонах, можливо, взагалі не був би запущений.

Вагому роль у реалізації Закону відведено Українському інституту національної пам'яті, котрий є центральним органом виконавчої влади.

Територіальні громади не завжди здійснювали перейменування топонімів у визначені Законом терміни, а тому випадки затвердження назв, запропонованих Українським інститутом національної пам'яті, було досить частим. Зазвичай зволікання із перейменуванням зумовлювалося такими факторами:

- небажання місцевих жителів змінювати назви населених пунктів, до яких вже звикли впродовж десятиліть;
- несприйняття декомунізації симпатиками комуністичної ідеології;
- значна чисельність громадян, основи політичної свідомості яких були сформовані у радянський час з відповідною героїзацією подій та діячів;
- нерозуміння наявності комуністичної складової в наявній назві;
- певний щодо комеморативної культурної цінності нових назв;
- складність запам'ятовування нових назв;
- неможливість досягнення консенсусу стосовно нового варіанту назви;
- потреба внесення змін до адресної документації тощо.

Непоодинокими були спроби зберегти стару назву топоніму, особливо антропосимволічну, через відшукування «нейтральних» осіб з ідентичним прізвищем та ініціалами. Інколи назви вулиць залишали, підбираючи осіб з ідентичними прізвищами, змінивши лише ініціали. Так, в Івано-Франківську вулиці Пантелеймона Крайківського та Максимовича (псевдо Карла Саврича) названі на честь керівників КПЗУ, змінено на Юліана Крайківського – воєка УГА та Михайла Максимовича – історика [11]. Як аргументацію такого підходу представники територіальних громад подають намагання мінімізувати незручності у виготовленні документації для фізичних та юридичних осіб, зареєстрованих на цих вулицях.

Водночас у ході реформи поставали проблеми перейменування топонімів, котрі нібито не містять ознак тоталітарної символіки. Показовим є випадок з вулицею Богунською в місті Івано-Франківську. Було виявлено, що вона носить не ім'я полковника Івана Богуна, а названа на честь більшовицьких Богунських полків, котрі воювали з військами УНР та були причетні до злочинів проти мирного населення [11].

Часто варіанти нових назв, запропоновані Українським інститутом національної пам'яті, категорично не сприймалися місцевими жителями. Найбільш гучним прикладом було перейменування міста Комсомольська Полтавської області у Горішні Плавні, з приводу якого іронізував навіть тоді чинний Президент України [12]. Очевидно, що така позиція гаранта теж не сприяла легітимізації перейменування не лише конкретного населеного пункту, а й реалізації реформи загалом, підривала авторитет суб'єкта подання варіантів нових назв – Українського інституту національної пам'яті. Локальні історії несприйняття нових назв мали місце навіть тоді, коли ті стосувалися імені учасника АТО, однак не враховували певних місцевих особливостей сприйняття [13].

Станом на 2015 рік чи не в кожному населеному пункті України були назви локальних топонімів пов'язані з комуністичною ідеологією. Згідно із даними моніторингу УІНП станом на 10 червня 2015 року зміні назв в Україні підлягав 871 населений пункт. Серед найбільш поширених назв населених пунктів, пов'язаних з іменами комуністичних діячів в Україні, були:

– теоретик комунізму Ленін (Ульянв): Ленінське – 32, Леніна – 9 одиниць, Леніне – 8, Ленінка – 6, Ульяновка – 4, Ульянівка – 13;

– лідер радянських більшовиків Кіров: Кірове – 30, Кіровка – 7, Кіровськ – 2, Кіровське – 7;

– підписант від УСРР Договору про утворення СРСР Петровський: Петрівське – 43, Петрове – 2, Петровське – 6, Петровського – 6, Петрівка – 10 одиниць.

Чисельність населених пунктів, назви яких були заідеологізовані комунізмом, істотно варіювалася в областях. Найбільше таких назв було у Донецькій та Харківській областях – 99 та 97 відповідно. Натомість таких не було в Івано-Франківській області, а у Волинській, Закарпатській і Тернопільській областях передбачалося перейменування по два населені пункти, Рівненській – три, Львівській і Чернівецькій – по одному.

Загалом у західному регіоні України (сім областей, території яких були приєднані до України після 1939 р.) перейменування підлягали в середньому по 2 населених пункти на область, при тому, що загальнодержавний показник сягав майже 35 таких одиниць на область.

Такий стан гальмував формування державницьких цінностей та сприяв збереженню дуалізму в політичній культурі українців.

Варто зазначити, що зміна топонімів, котрі містили комуністичний символізм, розпочалася ще задовго до 2015 року. Перші масові перейменування стали індикатором десталінізації в СРСР 50–60 років: Сталінград став Волгоградом, Сталіно отримало назву Донецьк, Сталінабаду повернули назву Душанбе. Однак зазначені зміни не були спробою ослабити вплив комуністичної ідеології чи повернути історичні назви містам, а відображали внутрішньопартійні процеси в КПРС.

Справжнім відходом від символіки комунізму в топоніміці стали перейменування останніх років радянського періоду. На адміністративній карті України з'явився Маріуполь (до 1989 р. Жданов) і Луганськ (до 1990 р. Ворошиловград). Із зміною назви обласного центру було перейменовано і Ворошиловградську область. На цьому декомунізація назв обласних центрів України призупинилася, і лише 2016 року було змінено назви Дніпропетровська, Кіровограда. Хоча Дніпропетровська та Кіровоградська області досі існують.

Інколи політична свідомість та бачення символічних пріоритетів у регіонах випереджали загальнодержавні. Так, відмова від комуністичних назв у Луцьку розпочалася у 1991 році. Поетапно до 2016 року вже було перейменовано майже 80 вулиць міста. Більшість із нових назв символізували національну культуру, історію України та краю, визвольну боротьбу, жертвність активістів «Євромайдану».

Отже, політична топоніміка є досить поширеним способом популяризації політичних цінностей. З часом її ідейне навантаження може суперечити державницьким пріоритетам. Відмова ж від політично навантаженої топоніміки нехтує її політико-виховним потенціалом.

Реальна декомунізація топонімів в Україні розпочалася із 2016 року. Її реалізація виявила: значні ціннісні розбіжності між регіонами держави, поширеність радянських стереотипів (часто антиукраїнського характеру), неготовність територіальних громад та їхніх лідерів підтримати державницький поступ. Однак виявлені труднощі є підтвердженням правильності обраної стратегії, що в подальшому підкреслюватиме

національну окремішність та зміцнюватиме гуманітарну безпеку держави.

Для посилення впливу політичної топоніміки на формування бажаних гуманітарних цінностей варто було б належним чином візуалізувати вкладений у неї ідейний зміст. На жаль, часто громадяни мають дуже поверхове уявлення про значення топонімів, що, у свою чергу, нівелює їхній виховний ресурс.

1. Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Pbgo_2017_26_7.pdf. 2. Перелік міст та сіл до перейменування. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvannya?q=page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvannya>. 3. D.C. Law 22-92. Boris Nemtsov Plaza Designation Act of 2018. URL: <https://code.dccouncil.us/dc/council/laws/22-92.html>. 4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9.04.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>. 5. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/23719/1/kupina_1995.pdf. 6. Шмелева Т. В. Ключевые слова текущего момента. URL: <https://burago.com.ua/t-shmeleva-%e2%80%a2-klyuchevye-slova-tekushhego-m/>. 7. Шмелева Т. В. Кризис как ключевое слово текущего момента. URL: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling28/ling_28_06.pdf. 8. Рашкофф Д. Медиа-вирус! Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание. URL: https://royallib.com/read/rashkoff_duglas/mediavirus.html. 9. Человека можно убить, а память — нельзя: в Вильнюсе торжественно открыт сквер имени Бориса Немцова. URL: <https://ru.delfi.lt/news/live/cheloveka-mozhno-ubit-a-pamyat-nelzya-v-vilnyuse-torzhestvenno-otkryt-skver-imeni-borisa-nemcova.d?id=78893815>. 10. Náměstí Pod Kaštany nově ponese jméno zavražděného ruského opozičního politika Borise Němcova. URL: <https://zpravy.aktualne.cz/namesti-pod-kastany/r~48ac34c856ee11ea7590cc47ab5f122/r~4d2cd24e56eb11ea8c1d0cc47ab5f122/>. 11. (Недо)декомунізований Івано-Франківськ. URL: <https://www.vezha.org/nedo-dekomunizovanyj-ivano-frankivsk/>. 12. Порошенко: я б не дуже був щасливий їхати саме в ці плавні. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LxEwbpv5-sg>. 13. Перейменовані села на Волині збираються протестувати проти нових назв. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/190516-pereyменовани-sela-volyni-zbyrayutsya-protestuvaty-proty-novyh-nazv>.

References

1. Drohushavska I. Dekomunizatsiia toponimii: kontseptsiia povnennia istorichnykh nazv na kartu Ukrainy. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Pbgo_2017_26_7.pdf. 2. Perelik mist ta sil do pereimenuvannia. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvan>

nya?q=page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvannya. 3. D.C. Law 22-92. Boris Nemtsov Plaza Designation Act of 2018. URL: <https://code.dccouncil.us/dc/council/laws/22-92.html>. 4. Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky: Zakon Ukrainy vid 9.04.2015 r. № URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>. 5. Kupyna N. A. Totalitarniy yazyk: slovar i rechevyie reaktsii. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/23719/1/kupina_1995.pdf. 6. Shmeleva T. V. Klyuchevyie slova tekuschego momenta. URL: <https://burago.com.ua/t-shmeleva-%e2%80%a2-klyucheve-slova-tekushhego-m/>. 7. Shmeleva T. V. Krizis kak klyuchevoe slovo tekuschego momenta. URL: http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling28/ling_28_06.pdf. 8. Rashkoff D. Mediavirus! Kak pop-kultura tayno vozdeystvuet na vashe soznanie. URL: https://royallib.com/read/rashkoff_duglas/mediavirus.html. 9. Cheloveka mozno ubit, a pamyat – nelzya: v Vilnyuse torzhestvenno otkryit skver imeni Borisa Nemtsova. URL: <https://ru.delfi.lt/news/live/cheloveka-mozhno-ubit-a-pamyat-nelzya-v-vilnyuse-torzhestvenno-otkryit-skver-imeni-borisa-nemtcova.d?id=78893815>. 10. Náměstí Pod Kaštany nově ponese jméno zavražděného ruského opozičního politika Borise Němcova. URL: <https://zpravy.aktualne.cz/namesti-pod-kastany/r~48ac34c856ee11eaa7590cc47ab5f122/r~4d2cd24e56eb11ea8c1d0cc47ab5f122/>. 11. (Nedo)dekomunizovanyi Ivano-Frankivsk. URL: <https://www.vezha.org/nedo-dekomunizovanyj-ivano-frankivsk/>. 12. Poroshenko: ya b ne duzhe buv shchaslyvyi yikhaty same v tsi plavni. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LxEwbpv5-sg>. 13. Pereimenovani sela na Volyni zbyraiutsia protestuvaty proty novykh nazv. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/190516-pereymenovani-sela-volyni-zbyrayutsya-protestuvaty-proty-novyh-nazv>.

Pakholok Vasyl. Decommunization of toponyms in the strategy of formation of political values and strengthening of humanitarian security of Ukraine

Political toponymy is a powerful resource for popularizing certain humanitarian values and ideological markers.

A clear dominance in the toponymy of specific political and ideological symbols in the long run can be a threat to the humanitarian security of the state. Such a destructive potential in Ukraine was preserved by the ideology of the communist totalitarian regime, which was widely represented in geographical names. The abandonment of communist toponyms began in the period of democratization in the 1980s and continued into the following decades, but its pace was too slow. The situation changed dramatically with the adoption in 2015 of the Law of Ukraine «On condemnation of communist and national-socialist (nazi) totalitarian regimes in Ukraine and prohibition of propaganda of their symbols» (hereinafter referred to as «On decommunization»), as a result of which almost 3.5% of settlements of Ukraine and several tens of thousands of smaller toponyms, such as streets, squares, driveways, bridges, etc. were decommunized.

The names were changed when new variants were submitted by territorial communities and local self-government bodies. In case of their uncertainty, the

new name was proposed by the Ukrainian Institute of National Memory, which played a special role in the preparation and implementation of decommunization reform.

Most often, new names of toponyms symbolize figures of Ukrainian history and culture, theorists and practitioners of the national revival, significant events in the history of Ukraine, historical names are returned to the objects of renaming. So, the new names emphasize national identity, emphasize the traditions of Ukrainian statehood, promote national, regional and local people-symbols.

Abandonment of communist symbols is a strategically correct decision, and in the long run will work to strengthen civil harmony and humanitarian security in Ukrainian society.

Key words: political toponymy, decommunization, humanitarian security, consolidation, political symbols.